

FEHÉR ANDREA

„ELŐL BOLOND – HÁTUL BOLOND”

Udvari bolondok az erdélyi nemesség szolgálatában

A kora újkorban az udvari bolond fő feladata az volt, hogy urait durva tréfákkal szórákoltassa, s a humor görbe tükrén át kritizáljon, azonban ahogy haladunk a korban, egyre kevesebb időt töltenek társadalomkritikával (...), a 19. századra legfőbb tevékenységük az evésre, ivásra és semmittevéssé korlátozódott.

■ Az udvari bolond egy megfoghatatlan egyetemes jelenség, sokféle kultúrában és korszakban otthonosan mozgott, s a tulajdonságok és tehetségek azonos tárházából válogatott, függetlenül attól, hogy mikor és hol fordult elő. Mindenekelőtt a humort használta, akár szellemesség, szóviccek, találós kérdések, versek, dalok, bohóckodás vagy értelmetlen fecsegés formájában. Lehetett zsonglőr, bizalmas, bűnbak, próféta és tanácsadó egy személyben. Jósika Miklóst idézve „e faj, mely középen áll, a harapófogó s a csörgősapka közt,”¹ zenészekkel és akrobatákkal, törpékkel és púposokkal, szélhámosokkal és értelmi fogyatékosokkal tarkított. Erdélyben ugyanúgy, mint Európa számos udvarában „szükséges kiegészítő része [volt] az akkori fényes háztartásnak” még a 19. század elején is, mintegy száz évvel nyugat-európai társai fokozatos eltűnése után. Legkorábbi erdélyi adatunk a 16. századból származik, ezt követően ritkán, de folyamatosan jelen vannak a krónikákban, emlékiratokban, udvartartási naplókban, elvéve oklevelekben. Az őket illető jelzők között leggyakrabban a bolond fordul elő, de a jázdai [játészó, játékos] ember, markalf, bohóc, puja, valamint törpe kifejezéssel is illették őket.

A legkorábbi, fizetett udvari bolondra vonatkozó adatunkat Szamosközi István jegyzi. A Báthori Zsigmond udvartartásához tartozó olaszok 1597. évi lajstromában feltűnik „egy bolond is, kinek Sicilia vala neve, ennek is jeles fizetése volt”.² Az excentrikus fejedelem olasz ba-

jazzója – eddigi ismereteink alapján – az egyedüli külföldi származású, s habár a történetíró rosszalló megjegyzést tesz Sicilia bérezésére vonatkozóan, nem ő volt az egyetlen kiváltságokat szerzett udvari bolond az Erdélyi Fejedelemség történetében. Bocskai István nemességet adományozott a törpe növésű Lecsméri testvéreknek, Kys Istvánnak, Mártonnak és Jánosnak. Az 1606-ban kelt oklevélből kiderült, hogy a három testvér közül egyedül István élt paraszti életet. Márton a Csáki István udvarában futott be karriert, mivel mozgékony és éles eszű volt, Jánost pedig Hagymássy Margit, Bocskai István felesége vette magához a disznónyáj mellől. Ez utóbbit annyira megkedvelte aztán a fejedelem is, hogy felesége halála után magához vette, s ezt követően nem csupán tréfamesteri minőségben szolgált, hanem testőrként is. Kys Jánost címerlevelén nemesi viseletben, zöld ruhában és skarlátvörös nadrágban ábrázolták, egyik kezében seprűvel, másikban liliummal, nyakában selyemzsinóron lógó kulccsal, ami arra utal, hogy a fejedelem legfelsőbb lakosztályának őrzője volt.³ Hasonlóan jó sora volt a Petki János kancellár oldalán szolgáló Telek Gergelynek, akit Rákóczi Zsigmond 1607-ben azért fog az adófizetés és hadkötelesség alól felmenteni, hogy „kitalált tréfás szavaival” szórakoztassa „az igen nehéz foglalatosságaiktól kimerült” urakat. Egy feltétele volt ennek a kivételezésnek, hogy az *aesopusi tehetségű* telekfalvi tréfamester mindig ott legyen a kancellár és tanácsúr oldalán, sarló alakú bárdal felszerelkezve, s „készen legyen, s menten menjen.”⁴

A fenti példák között éles eszű, mozgékony törpék és tehetséges tréfamesterrek szerepelnek, ami jól tükrözi az erdélyi urak bolondokkal szembeni elvárásait. A legtöbb udvari nevetető ugyanis fizikumával és szabados viselkedésével tűnt ki a szolgák közül. Szalárdi János alapos leírást ad Rákóczi György Gazi nevű bolondjáról, aki „mindkét lábára igen sánta, nyomorék, de nagy lator nyelvű, elmés” bolond, aki előző gazdájánál, Forgách Ádámnál már kiviselte magát, s így a fejedelem háztartását gazdagította többedmagával.⁵ Megjelenésében ugyancsak különleges hatást kelthetett a Kemény János önéletírásában szereplő Mihály bíró, Bethlen Gábor bolondja, aki „csúf ábrázatú, kelevéz [vagyis másfél méteres], torz”. Ráadásul a Brandenburgi Katalinnal kötött lakodalmi mulatozáson összetűzésbe keveredett egy másik tréfamesterrel, Balási Ferenc főlovászmester Cserkesz nevű bolondjával, aki úgy ellátta a baját, hogy „annál rútabb lón azután”.⁶ Cserkeszről tudjuk, hogy amikor nem *bolondkodott*, akkor zenetudásával szolgáltáta urait, ami arra enged következtetni, hogy nem minden esetben kellett valakinek egy életen át, hivatásszerűen játszani az udvari bolond szerepét.

Az erdélyi alkalmi tréfamesterek közül minden bizonnyal a Teleki Mihály által felkarolt Vida István a legismertebb.⁷ Az eddigi példáktól eltérően Vida nemesi családból származott, eleinte a kancellárián dolgozott, majd egy ideig prókatori minőségben találjuk. Pereit nem nyerte meg ugyan, de tréfáival felhívta magára az erdélyi urak figyelmét, többek között Apafi Mihályét is,⁸ akik alkalmi mulattatónak is felfogadták, mivel: „áprilist járatott mindenkivel, nem bánta, ha megverték vagy becsukták érte”.⁹ Teleki Mihály nem csupán Vidát foglalkoztatta, a kancellár udvartartási naplóiban (1674–1676) többször is feltűnnek a Bolond Andráshoz és Saulhoz fűződő, fizetésre és ruházatásra vonatkozó költségek.¹⁰ Ez utóbbi kiadással kapcsolatban szeretnénk hangsúlyozni, hogy a képi illusztrációkból ismert színes bohócruhák sokkal később jönnek be divatba, a kora újkori udvari tréfamesterek gardróbja a szolgák ruhatárához hasonló, színben és minőségben udvari szerepkörükhöz igazodik.

Az udvari bolondokra vonatkozó adatok döntő többségben a 16–17. századokból származnak. A 18. századi forrásokban csupán egy utalást találtunk, 1702-ből, Bánffy György gubernátor Pizli nevű markalfjáról, ezt követően azonban hallgatnak a források.¹¹ S ha Jósika Miklós nem gyűjtötte volna csokorba a tréfamesterekről szóló anekdotákat, akkor úgy tűnt volna, hogy Erdélyben is, akárcsak Nyugat-Európában, a felvilágosodást követően megszűnik ez az udvari tisztség. Jósika emlékiratának első fejezetében felsorolásszerűen listázza a 19. század elején szolgáló tréfamestereket. A báróra legnagyobb hatással Haller Antal Tronf nevű román udvari bolondja volt, aki „valóságos veres, fekete, sárga koczkás harlequin-öltözetben” járt, amihez „csörgősipkát viselt”.¹² Tronf nemcsak ruhatárával tűnt ki, hanem tájékozottságával is, mivel hírlapokat olvasott. A korszak legkisebb bolondja, Kozma, Bornemissza Leopoldnál szolgált, s szerelmes természetéről volt híres. Női udvari bolondot tartott Petrichevich Horváth Dániel, s ugyancsak a báró háztartásához kötődik a tanulmány címében levő idézet is, mivel Horváth egy olyan bőrövet készíttetett egyik bolondjának, amire az volt hímezve, hogy „elől bolond, hátul bolond”. A névtelen neveltető pedig gyakran állt be két úr közé, s fennhangon ismételte az övére hímezett szavakat. Jósika több kolozsvári bolondról is megemlékezik, s még az „úri bolondokra” is kitér.

Végezetül elmondhatjuk tehát, hogy az erdélyi udvari kultúra sem nélkülözte a tréfamesteri tisztséget. Forrásainkban olvashatunk kiváltságban vagy nemeségben részesített bolondokról, de Szamos-parton alvókról is. Tanácsadókról és esztelenekről, s még egy próféta is akadt Géczi személyében, aki Rákóczi György lengyelországi hadjáratának balszerencsés kimenetelét is megjósolta.¹³ Az udvari bolondok között több román és roma származású is feltűnik. Többen fizikai rendellenességgel születtek, s ez nagy előnynek számított ebben a szakmában. A forrásokból az is kiderül, hogy ritkán szolgáltak egy életen át valakit, mint ahogy a nemesek sem elégedtek meg csupán egy tréfamesterrel. A kora újkorban az udvari bolond fő feladata az volt, hogy urait durva tréfákkal szórakoztassa, s a humor görbe tükrén át kritizáljon, azonban ahogy haladunk a korban, egyre kevesebb időt töltenek társadalomkritikával, s ha hihetünk Jósika Miklósnak, a 19. századra legfőbb tevékenységük az evésre, ivásra és semmittevésre korlátozódott.¹⁴

■ JEGYZETEK

1. Jósika Miklós: *Emlékirat*. I. Kiad. Győri János. Magyar Helikon, Bp., 1977. 22.
2. Szamosközy István: *Az olaszok nevei, kik Bátori Zsigmondnál Erdélyben egyszer is másszor is laktanak. Utó: Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608*. Kiad. Szilágyi Sándor. M. Tud. Akadémia, Bp., 1880. (Monumenta Hungariae Historica 2; Scriptorum 30.) 77.
3. Gyulai Éva: *Bocskai-armálisok az Erdélyi Királyi Könyvekben* (Letters patent granting armorial bearings of Prince Bocskai in the Libri regii of Transylvania) Publicationes Universitatis Miskolcinenensis Sectio Philosophica 2008. 2. sz. 43.
4. Rákóczi Zsigmond királyi könyvei. In: *Az Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek*. Szerk. Gyulai Éva. DVD-ROM. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara – Arcanum, Bp., 2005. VII. köt. 205 r. Az adatra Fejér Tamás hívta fel a figyelmem, ezúton is köszönöm.
5. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 212.
6. Kemény János *Önéletírása*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. 63.
7. A korszak emlékiróinál Vida Istvánként szerepel. Apor Péternél „udvari tréfás, jázdai ember”-ként jelenik meg, Bethlen Miklósnál „jeles tréfás, bolondos ember”, Cserei Mihály „híres játékos ember”-ként jellemzi. Wass György megjegyzi róla, hogy „kik markát jobban megkenhették, nyelvvel jó szívvel szolgált”. Kolumbán János azonban Vida György facetiái címen jelentetett meg róla történeteket. A munka rendkívül népszerű volt, még a 18. században 5 kiadást is megért

- (1759, 1770, 1780, 1789, 1793). Dömötör Sándor: *Vida György facetiái*. (Erdélyi Tudományos füzetek 48) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cj.-Kvár., 1932. 276–278.
8. Bethlen János: *Erdély története*. Kiad. Jankovics József. Balassi, Bp., 1993. 357.
9. Dömötör: i. m. 276.
10. *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681)*. Kiad. Fehér János. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár., 2007. 60., 157., 170., 186., 293.
11. Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae. Azaz Erdélynek változása. (1736)*. Kiad. Tóth Gyula. Magyar Helikon, Bp., 1972. 66.
12. Jósika: i. m. 22.
13. Georg Kraus: *Erdélyi Krónika. 1608–1665*. Ford. Kiad. Vogel Sándor. Pro-Print, Csíkszereda, 2008. 351.
14. Jósika: i. m. 22–23.

